

Костючков Сергій Карпович

Екзистенційна трагедія людини в тоталітарному суспільстві: біополітичний (танатополітичний) вимір

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2025-2.25>

Костючков Сергій Карпович
доктор філософських наук,
кандидат політичних наук, професор,
завідувач кафедри філософії,
соціології та соціальної роботи
Херсонського державного університету
вул. Шевченка, 57,
Івано-Франківськ, Україна
ORCID: 0000-0003-1708-643X

Статтю поцілено на прояснення сенсу і змісту екзистенційної трагедії людини тоталітарного суспільства в контексті танатополітики як специфічного дивізіону біополітики. Актуальність теми обумовлена характерною для сучасності важливістю біополітики як у певному сенсі підґрунтя для генерування дієвих соціальних і політичних технологій та результативним інструментом корегування, варіювання і модифікації тих технологій, що вже мають місце в суспільно-політичному просторі. Підкреслено, що біополітика в процесі власної еволюції постає результатом двох конвергентних процесів – гуманітаризації біології та певної біологізації соціальних і гуманітарних наук. Показано, як елемент якісного аналізу сьогодення та майбутнього, актуалізацію таких понять як «технобіополітика», «танатополітика», «некрополітика», «танатовлада», «некроекономіка». Виявлено сутність танатополітики, що фокусується на вразливості людського життя перед фізичною смертю: людина готова скоритися державному насиллю не для того, щоб отримати щось позитивне і нове для себе, але тільки для того, щоб не втратити єдину свою цінність – власне життя. Наголошено на тому, що саме танатополітика пише екзистенційну трагедію людини в тоталітарному суспільстві, а ключовою ознакою танатополітики, що реалізується державою в умовах тоталітарного режиму, є відкрите, навіть демонстративне, довготривале, усвідомлене, цинічно-прагматичне ставлення до людини як до засобу досягнення політичної мети. Акцентовано увагу на житті тоталітарної людини, котра знаходиться під постійним пресингом державної танатополітики – це принципово знеособлене існування, що заперечує персональну гідність, незалежність і свободу та формує генералізований тоталітарний міф. Зроблено висновок про те, що саме танатополітика, реалізована державою, пише екзистенційну трагедію людини в тоталітарному суспільстві, як наслідок – маніфестується відкрите, навіть демонстративне, довготривале, усвідомлене, цинічно-зневажливе ставлення до людини як до знеособленого засобу досягнення політичної мети.

Ключові слова: реальність, біополітика, танатополітика, тоталітарне суспільство, суверенітет, політична влада, тоталітарна людина, ідеологія, політичний режим.

Вступ. Вібруюче від внутрішньої напруги сьогодення загострює питання щодо сутності та причин глобальних кризових явищ, а також гуманістичних, загальнокультурних критеріїв суспільного розвитку. В той же час динамічно розвиваються міждисциплінарні, інтеграційні, транстеоретичні та полісинтетичні науки, а значне розширення дослідницького ареалу феномену життя – ключового поняття в біології, знайшло відображення в біополітиці, яка є результатом дослідження «переплетіння» біологічного життя людини (*zoe*) та політичної сфери (*polis*). У глобалізованому світі суверенітет держави визначається прерогативою політичних інституцій вирішувати долю людини, а в умовах тоталітарного політичного режиму таке виключне право держави набуває сутнісних ознак танатополітики як специфічного відгалуження біополітики. Саме так реалізується танатополітика – систематичне нехтування людиною породжує найбільш антигуманні за формою та змістом прояви «ідеологізованої жорстокості».

Мета статті – прояснення сенсу і змісту екзистенційної трагедії людини тоталітарного суспільства в контексті танатополітики як специфічного підрозділу біополітики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біополітика та її окремі аспекти знаходять відображення в наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як Дж. Агамбен [4], Ф. Аїяла, К.-О. Апель, Ф. Варела, А. Влавіанос-Арванітіс, В. Глазко, О. Гюфе, Р. Еспозіто [7], Е. Канетті [6], Л. Колдуел, А. Кравець [1], М. Фуко, А. Хазен, Д. Шевчук [3] та інші. Окремі аспекти біополітики знайшли відображення в публікаціях автора, зокрема – в монографічному дослідженні «Біополітичне підґрунтя освітньої концепції в умовах громадянського суспільства» (2015) та підручнику «Основи біофілософії» (2022). Поняття «танатополітика» досліджено в науковому доробку Дж. Агамбена [4]. Різні аспекти тоталітарного суспільства проаналізовано в працях Х. Арендт, Р. Арон [5], Ж. Бодріяра, Г. Гюнтер, С. Жижека, А. Калініної, Е. Кассіраера, Ф. Корні, С. Костюčkova, Г. Майєр, Є. Степури, О. Шахової та інших.

Результати. Біополітика як відносно новий тренд наукових розвідок, актуалізує в академічній (і не тільки) спільноті серйозні дискусії, що свідчить про затребуваність її контекстів в умовах ХХІ століття, незважаючи на певні недоліки концептуального оформлення та необхідного рівня

теоретичного обґрунтування. У власних ініціальних пізнавальних зусиллях біополітика шукає відповідь на питання – ким є *homo politicus* (людина політична) в сучасному суспільно-політичному просторі з домінуванням людиноцентристського підходу в соціально-гуманітарних науках. У царині практичної політики саме біополітика може бути підґрунтям для генерування дієвих соціальних і політичних технологій та, водночас, впливовим інструментом корегування, варіювання та модифікації тих технологій, які вже мають місце в суспільно-політичному просторі як реакцію на інтереси і плани тих або інших політичних сил. Бівалентність біополітики полягає в тому, що вона, з одного боку, спостерігається політичною філософією як сучасне наукове знання, а з іншого, біополітика реалізується як ефект дисипації (розсіювання) наукових знань засобами масової інформації та комунікації, постаючи своєрідним чинником первинної політичної рефлексії. Сучасна біополітика має власне унікальне звучання в реєстрі політичної філософії, до смислового поля якої логічно й гармонійно доєднуються біополітичні ідеї коеволюції, єдності в різноманітті, морфогенезу, стрибкоподібного розвитку, взаємодоповнюваності регіонів і етносів як соціокультурних аналогів популяцій в екосистемах.

На початку третього тисячоліття людство зіткнулося з активними проявами нових, у вигляді «чорних лебедів», «диких карт», «сірих носорогів», «дестабілізаційних змій» викликів і загроз історії – мова йде про те, що політична та соціально-економічна кризи неухильно й загрозливо трансформуються в антропологічну кризу. Мартін Гайдеггер вбачав кардинальну помилку людини в тому, що вона нерідко плутає себе з Богом: володіючи вмонтованим у собі механізмом уповільненої дії, людина дивиться на світ із точки зору вічності, якої в неї немає. В умовах сучасності усвідомлення постійних соціальних і технологічних інновацій актуалізує пошуки, продукування та застосування нових політологічних парадигм, закономірно спрямованих на пояснення і прояснення природних і соціально-політичних феноменів у контексті їх впливу на суспільне життя. Стосовно біополітики ситуація вбачається наскільки цікавою, настільки й непередбачуваною – філософське «прочитання» біополітики обумовлює його розгляд у просторі трансформації від неймовірного до невідворотного. Біополітика дає можливість певним чином дистанціюватися від узагальненого бачення влади над життям, щоб зробити його об'єктом аналізу, або зайняти, за влучним висловом Г. Плєснера, «ексцентричну позицію». Сучасна біополітика є результатом взаємопроникнення природничого, біологічного та соціогуманітарного знання. Та якщо філософська антропологія акцентує увагу на питанні – ким є *Homo sapiens*, враховуючи біосоціальну природу людини, то біополітика шукає від-

повідь на питання – ким є *homo politicus* (людина політична) в сучасному суспільно-політичному просторі з домінуванням людиноцентристського підходу в соціально-гуманітарних науках. Біополітика в процесі власної еволюції постає результатом двох конвергентних процесів – гуманітаризації біології та певної біологізації соціальних і гуманітарних наук.

На нашу думку «Для постіндустріального суспільства актуальними стають біологічне та соматичне (тілесне) вимірювання, трансформація людської тілесності, її спрямованість до штучності, викликані необхідністю технологічного втручання для збереження здоров'я та життя людини (екзота ендопротези, кардіостимулятори, терапевтичні комплекси, пов'язані з так званою «машинною агресією»); перебудова індивідуальної свідомості у напрямі віртуалізації реального та реалізації віртуального. Імплікація біологічного життя людини (*zoe*) і політичної сфери (*polis*), тобто політизація життя як такого, є надзвичайно важливим процесом, що характеризує епоху постмодерну» [8, с. 107].

Не претендуючи на презентацію розгорнутої галереї ключових етапів еволюції біополітичного знання, підкреслимо, що в контексті даного дослідження ми зосередимо на танатополітиці як специфічному відгалуженні біополітики. В сучасному біополітичному дискурсі, як, зокрема, елемент якісного аналізу сьогодення та майбутнього, все частіше актуалізуються слова «технобіополітика», «танатополітика», «некрополітика», «танатовлада», «некроекономіка» і далі в такому ж сенсі. В даному контексті нас цікавить саме танатополітика як інституціалізоване насилля з боку держави у вигляді антигуманних методів керування, що дозволяють державі перетворювати людські життя в ресурси, в тому числі – ідеологічні та зберігати власну легітимність. Вперше поняття «танатополітика» було зафіксовано в роботі італійського філософа Джорджа Агамбена «Суверенна влада і голе життя», де танатополітика постає універсальною категорією в онтології влади, тим необхідним елементом, який діалектично «врівноважує» будь-яку біополітику. Дж. Агамбен використовує поняття *homo sacer* (лат. людина священна), як визначення людини, котру за римським правом можна вбити за законом, але не можна перетворити на об'єкт жертвопринесення [4].

Враховуючи вищевикладене, фактично можна говорити про те, що в смисловому просторі поняття «танатополітика» постає екзистенційною антитезою політичного життя індивіда в умовах, коли фізичне знищення конкретних індивідів або певних соціальних груп постає *summa summarum* політичної діяльності керівництва держави. Дж. Агамбен з цього приводу наголошує, що будь-яка політична дія суверена пов'язана з редукцією конкретного

життя суб'єкта до простого біологічного життя (але все ж таки життя, а не смерті!) індивіда, яке філософ називає «*vita nuda*» – «голе життя». При цьому простір політичного формується між сувереном і тілом підданого, з яким можна робити все, що завгодно – заохочувати, задовольняти визначені потреби або навпаки – примушувати виконувати фактично неоплачувану, некваліфіковану роботу, переміщувати територіально насильницьким шляхом, а в максимально негативному форматі – піддавати тортурам, виснажувати голодом і навіть вбивати. Сучасні дослідники, а також письменники і журналісти трактують танатополітику під вельми популярним епіграфом із Дж. Агамбена – «...біополітика в будь-який час може перетворитися на танатополітику». Сучасний контекст танатополітики фокусується на вразливості людського життя перед фізичною смертю: людина готова скоритися державному насиллю не для того, щоб отримати щось позитивне і нове для себе, але тільки для того, щоб не втратити єдину свою цінність – власне життя.

Саме танатополітика, як свідчить історія, пише екзистенційну трагедію людини в тоталітарному суспільстві, а ключовою ознакою танатополітики, що реалізується державою в умовах тоталітарного режиму, є відкрите, навіть демонстративне, довготривале, усвідомлене, цинічно-прагматичне ставлення до людини як до засобу досягнення політичної мети. Французький соціолог і політолог Р. Арон у класичному творі «Демократія і тоталітаризм» аналізує різні форми правління в сучасних державах і доходить висновку, що найбільша небезпека для будь-якого суспільства криється в тоталітаризмі, в просторі якого має місце і триумф і трагедія тоталітарної людини. Саме Р. Арон визначив сталінський політичний режим як апогей тоталітаризму, як довершену в своїй антигуманності модель суспільного життя, реалізація якої провокує прогресуючий регрес держави і суспільства [5].

Варто зазначити, що ключовою ознакою тоталітарної людини є те, що вона не належить сама собі – яким би не був її соціальний статус, індивід існує тільки як елементарна одиниця соціальної реальності. Життя тоталітарної людини знаходиться під постійним пресингом державної танатополітики – це принципово знеособлене існування, що заперечує персональну гідність, незалежність і свободу. Тоталітарна людина не є особистістю *per se*, вона не орієнтується в своїх життєпроявах на власну волю, приймаючи в якості особистісних загальновизнані інтенції, норми й побажання, розглядаючи їх як чинники власної поведінки, які прийняті міфологізованою «вищою волею» та не піддаються сумніву й обговоренню. Навіть ті максими, з якими тоталітарна людина солідаризується, вона приймає їх як персонально конгеніальні не тому, що вони обираються її свідомістю, але тому, що вони постають проєкцією вищої істини, являючи

собою втілення певної ультраперсональної, деіндивідуалізованої суспільної волі. Ставка на «надрив», «рекорд», самопожертву в ім'я правлячої партії, перманентну експлуатацію людини на межі (а найчастіше – за нею) фізичних можливостей, популярні в тоталітарних державах, якщо і дають ілюзію суспільного прогресу, то вимагають за неї надмірну ціну, співзмірну з ціною людського життя.

Видається цілком логічним твердження стосовно того, що людина системи тоталітарного суспільства живе в гротескному просторі трагедії та фарсу – вона цілком природно сприймає власне «двомислення» (за Дж. Оруеллом), коли під гаслом придушення будь-якої «інакшості» беззастережно підкорюється вищій волі приписів, циркулярів, директив, вказівок і розпоряджень. Але та ж сама людина, якщо вона не безнадійно поглинається ідеологічним Молохом, якщо її душу не підкорила експансія тоталітарних ідей, установок і уявлень – вона внутрішньо протистоїть цинізму й жорстокості безжальної реальності, в якій «жити стало краще, жити стало веселіше». Тоталітарна людина – це дволикий Янус своєї епохи, але в неї не тільки два обличчя, в неї два розуми, дві совісті, два способи життя – явний і прихований. Є у тоталітарної людини страх, є безнадійність та відчай, але є і живе серце, залишається життя – убоге, дрібно-обивательське, «негеройське», але над цим життям щомиттєво присутнє міфологізоване вище «Дещо». В тоталітарному суспільстві «... людина існує лише як частка всеохопної соціальної тотальності; для члена тоталітарного суспільства характерним є безсуб'єктне існування, яке не передбачає автономії особистості, волевиявлення та самовизначення. Подібне суспільство генерує ірраціоналізм міжособистих відносин, актуалізує не творчі, життєстверджуючі риси людської природи, а навпаки – маніфестує деструктивні, антигуманні, контркультурні вияви поведінки індивідів. Тоталітарна людина (*homo totalitaris*) «вкладається» у широкий діапазон галереї образів, що населяють соціальний простір – від «понадлюдини» до «недолюдини», від партійного чиновника або державного функціонера до «гвинтика»-робітника або безправного селянина» [2, с. 13].

Загалом кажучи, для тоталітарної людини важливо бути «як усі» – це її понадзавдання, свого роду *maxima negotia*; максимальна простота буття – на рівні безумовних рефлексів – це те, що цілком задовольняє тоталітарну людину і те, на чому вибудовують танатополітику її «провайдери». Це цілком пояснювано, оскільки в умовах тоталітарного суспільства надзвичайно виразно виявляється примат матеріальних цінностей над духовними, що генерує яскраві ознаки духовної, культурної та моральної деградації, ревізії культурних цінностей із підміною їх цінностями суто утилітарними, сакралізація яких невідворотно призводить до морального декадансу

та експлікації найтемніших сторін людської природи. Тоталітарна людина не обтяжена культурними запитами, типовий представник *homo totalitaris* відкидає класичне мистецтво: він є прихильником примітивних, яскравих, обов'язково політизованих видовищ. Читання газет вголос, скандування за командою, хоріві співи політичних пісень, колективне звинувачення та інші акції постають цілком конгеніальними тоталітарному суспільству – покірні маси легко налаштувати на потрібну політичній владі хвилю: достатньо дати команду – і мільйони безликих будуть самовіддано співати панегірики «святоликим вождям» або вимагати смерті для «ворогів народу».

Варто нагадати, що в Радянському Союзі, особливо у 30–50-ті роки минулого століття, індивід розглядався державою як «сировина», впливаючи на яку за допомогою конкретних технологій, можна отримати принципово нову якість об'єкта впливу. Аналіз тогочасних джерел (наприклад – книг «Боротьба зі злочинністю в РРФСР» А. Герцензон, 1928 року; «Від злочину до праці» І. Авербах, 1936 року) дає підстави стверджувати, що технології, які застосовувалися певними державними органами, в широкому розумінні – державою, відносно значної (в певному сенсі переважної) частини населення СРСР, можна кваліфікувати як технології танатополітичні. Технологія зазвичай має на меті перетворення об'єкта в бажаному напрямі: в Радянському Союзі метою було створення нової історичної спільноти (в біологічному сенсі – популяції) радянських людей, які будуть жити в еру комунізму. Дослідними майданчиками, силою історичних і політичних умов, стали виправно-трудова табори, через які пройшли десятки мільйонів людей різних рас, етнічних груп, із найрізноманітнішими антропометричними даними, психоемоційними особливостями, культурними запитами.

Висновки. Хто не з нами, той проти нас – із такою максимом тоталітарна людина ненавидить усіх, хто відрізняється від неї – національністю, інтелектом, культурою, ціннісними уподобаннями, політичними поглядами, релігійними преференціями тощо. Реалізацію ідей танатополітики в умовах прогресуючого тоталітаризму і авторитаризму демонструє сьогодні російська федерація, продовжуючи антигуманні традиції, започатковані радянською владою століття тому: від винищувальних таборів ГУЛАГу – до так званої «спеціальної військової операції». Нескінченні прояви підтримки влади, доведені до абсурду ентузіазм і солідарність, підтримувані владою в контексті реалізації танатополітики, редукують покору мас до безумовного рефлексу, до автоматизму та анігілюють прагнення до свободи, незалежності та самоповаги. Отже, танатополітика, реалізована державою, пише екзистенційну трагедію людини в тоталітарному суспільстві, як наслідок – маніфестується відкрите, навіть демон-

стративне, довготривале, усвідомлене, цинічно-зневажливе ставлення до людини як до знеособленого засобу досягнення політичної мети.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кравець А. Ю. Еволюційні перспективи біополітичної аналітики. «Політичне життя». 2018. № 2. С. 44–49. DOI <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.2.7>
2. Шапошникова І. В., Костючков С. К. Тоталітарна людина в умовах суспільного редукаціонізму: соціологічна інтерпретація. *Габітус*. 2022. № 36. С. 9–15. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.1>
3. Шевчук Д. Політизація життя в контексті біополітики: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки. Серія Філософія*. 2013. Вип. 13. С. 119–124.
4. Agamben G. G. *Homo sacer: sovereign power and bare life*. Meridian, 1998. 217 p. URL: <https://surl.li/zmoqjx>
5. Aron R. *Democracy and Totalitarianism*. Littlehampton Book Services Lt, 1968. 288 p.
6. Canetti E. *Crowds and Power*. N.-Y.: Farrar, Straus and Giroux, 1984. 496 p.
7. Esposito R. *Bios. Biopolitics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008. 225 p.
8. Kostyuchkov S. K. Different human images and anthropological collisions of post-modernism epoch: biophilosophical interpretation. *Anthropological measurements of philosophical research*. 2018. Vol. 13. P. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i13.131967>

REFERENCES:

1. Kravets, A. Yu. (2018). Evoliutsiini perspektivy biopolitychnoi analityky [Evolutionary perspectives of biopolitical analytics]. "Politychne zhyttia", vol. 2, pp. 44–49. DOI 10.31558/2519-2949.2018.2.7 [in Ukrainian].
2. Shaposhnykova, I. V., Kostyuchkov, S. K. (2022). Totalitarna liudyna v umovakh suspilnoho reduksionizmu: sotsiologichna interpretatsiia. [Totalitarian man in the conditions of social reductionism: sociological interpretation]. *Habitus*, vol. 36. pp. 9–15. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.1> [in Ukrainian].
3. Shevchuk, D. (2013). Polityzatsiia zhyttia v konteksti biopolityky: sotsialno-filosofskyi analiz [Politicization of life in the context of biopolitics: a socio-philosophical analysis]. *Naukovi zapysky. Seriia Filosofiia*, vol. 13, pp. 119–124 [in Ukrainian].
4. Agamben, G. G. (1998). *Homo sacer: sovereign power and bare life*. Meridian. URL: <https://surl.li/zmoqjx>
5. Aron, R. (1968). *Democracy and Totalitarianism*. Littlehampton Book Services Lt.
6. Canetti, E. (1984). *Crowds and Power*. N.-Y.: Farrar, Straus and Giroux.
7. Esposito, R. (2008). *Bios. Biopolitics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
8. Kostyuchkov, S. K. (2018). Different human images and anthropological collisions of post-modernism epoch: biophilosophical interpretation. *Anthropological measurements of philosophical research*, vol. 13, pp. 100–111. DOI: 10.15802/ampr.v0i13.131967

The existential tragedy of man in a totalitarian society: the biopolitical (thanatopolitical) dimension

Kostiuchkov Serhii Karpovych

Doctor of Philosophy, Candidate
of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy,
Sociology and Social Work
Kherson State University
Shevchenko str., 57, Ivano-Frankivsk,
Ukraine
ORCID: 0000-0003-1708-643X

The article aims to clarify the meaning and content of the existential tragedy of man in a totalitarian society in the context of thanatopolitics as a specific division of biopolitics. The relevance of the topic is due to the importance of biopolitics, characteristic of modernity, as, in a certain sense, the basis for generating effective social and political technologies and an effective tool for adjusting, varying and modifying those technologies that already exist in the socio-political space. It is emphasized that biopolitics in the process of its own evolution is the result of two convergent processes – the humanization of biology and a certain biologization of social and human sciences. The actualization of such concepts as “technobiopolitics”, “thanatopolitics”, “necropolitics”, “thanatopower”, “necroeconomics” is shown as an element of a qualitative analysis of the present and the future. The essence of thanatopolitics is revealed, which focuses on the vulnerability of human life to physical death: a person is ready to submit to state violence not in order to get something positive and new for himself, but only in order not to lose his only value – his own life. It is emphasized that it is thanatopolitics that writes the existential tragedy of man in a totalitarian society, and the key feature of thanatopolitics, which is implemented by the state under the conditions of a totalitarian regime, is an open, even demonstrative, long-term, conscious, cynical-pragmatic attitude towards man as a means of achieving a political goal. Attention is focused on the life of a totalitarian person who is under constant pressure from state thanatopolitics – this is a fundamentally impersonal existence that denies personal dignity, independence and freedom and forms a generalized totalitarian myth. It is concluded that it is thanatopolitics, implemented by the state, that writes the existential tragedy of man in a totalitarian society, as a result of which an open, even demonstrative, long-term, conscious, cynical and contemptuous attitude towards man as an impersonal means of achieving a political goal is manifested.

Key words: reality, biopolitics, thanatopolitics, totalitarian society, sovereignty, political power, totalitarian man, ideology, political regime.